

Diskuse

*V Demografii vyšla v minulosti již řada studií věnovaných rodinné politice. Přesto vzhledem k závažnosti a aktuálnosti této problematiky v České republice se redakční rada rozhodla otevřít na stránkách časopisu na toto téma diskusi a vyzvat potenciální autory k zaslání jejich názorů. Zahajujeme ji tedy níže publikovaným zamyšlením prof. L. Ra-
bušice.*

NĚKOLIK POZNÁMEK K ČESKÉ RODINNÉ POLITICE*)

K sepsání tohoto článku mě přiměl fakt, že Česká republika se z hlediska úhrnné plodnosti pohybuje v posledních deseti letech v oboru hodnot, který dostal název extrémně nízká plodnost (lowest-low fertility), to je 1,3 a nižší: v roce 1995 byla úhrnná plodnost 1,28 dětí na jednu ženu, aby po sestupu k ještě nižším hodnotám v následujících letech se v roce 2005 vrátila na stejnou úroveň (1,28). Teprve v roce 2006 jsme tuto hranici překročili, neboť úhrnná plodnost byla v tomto roce 1,33. Nicméně toto drobné překonání jedné extrémní hranice ještě neznamená, že ČR zdolala druhou magickou hranici, která je stále hranicí demograficky kritickou, a to úroveň plodnosti 1,5 dětí na ženu. Takto nízká intenzita úhrnné plodnosti je považována za kritickou z toho důvodu, že každoročně narozené počty dětí jsou natolik nízké, že v dlouhodobé perspektivě vedou k velmi nízkým počtům následných generací potenciálních rodičů, takže ty již nebudou schopné zvrátit trvalý úbytek obyvatelstva¹⁾. Do hry totiž vstoupí efekt negativní demografické setrvačnosti, který má na počet obyvatel (při absenci imigrace) sestupný spirálovitý efekt. Lutz a Skirbek (2005) a Lutz, Skirbek a Testa (2005) varují v tomto kontextu před pastí nízké plodnosti²⁾.

Tato již deset let trvající situace mě přiměla, abych se opětovně vrátil k otázce, jaké jsou možné cesty z této pasti, jaká opatření rodinné (případně populační) politiky by měla být přijata, aby se plodnost v ČR začala zvyšovat. Pobídka přišla také pod vlivem výzvy, kterou ve svém článku formulovala Kuchařová (2006). To mě přivedlo k reflexi toho, co jsem až dosud o rodinné politice napsal.

Asi je o mně dostatečně známo, že jsem byl až dosud ve svých odpovědích na otázky typu „do jaké míry a v jakém smyslu může rodinná politika ovlivnit demografický vývoj v ČR?“ poměrně značně skeptický a má odpověď typicky zněla: „jen velmi málo“. Důvody mé skepse, proč opatření rodinné či i pronatalitní politiky mohou mít jen malý efekt, byly podle mého soudu jasně argumentovány (např. Rabušic, 2001; 2002a; 2002b) a tyto argumenty mě vedly k názoru, že aktivní pronatalitní politika nemůže stimulovat dobrovolná rozhodnutí, jež by vedla k podstatnému zvýšení porodnosti. Nyní ovšem, kdy uplynulo dalších pět let od mého posledního zamyšlení se nad možnostmi populační (a rodinné) politiky, se musím ptát sám sebe: Platí má skepse i nadále? Není přece jen v silách politiky stimulovat mladé lidi k vyšší porodnosti?

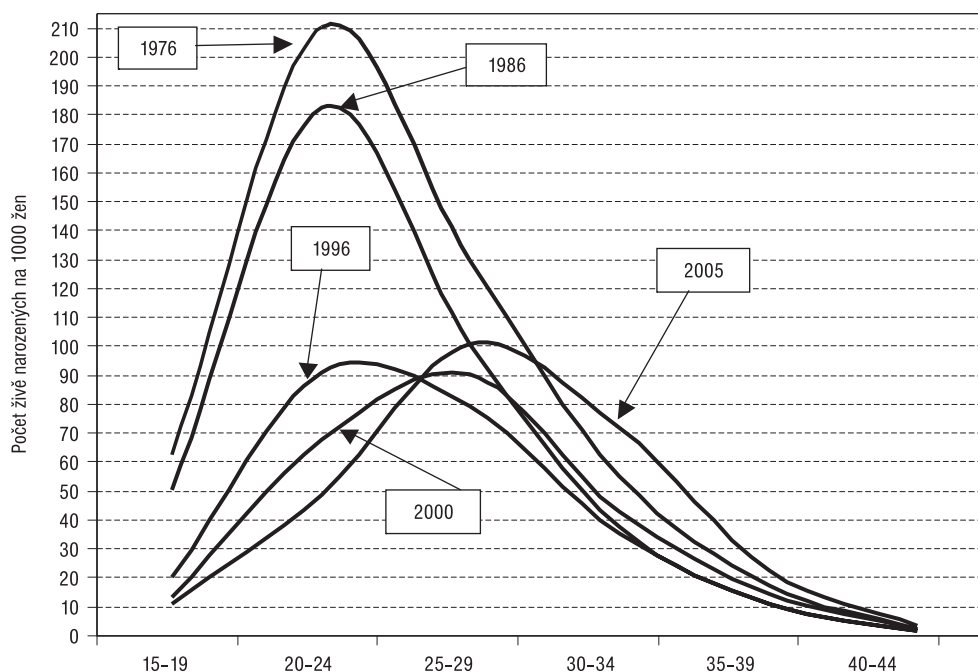
*) Tento článek je upravenou verzí příspěvku předneseného na konferenci *Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je Česká republika státem přátelským k rodině?* dne 28. 11. 2006 v Praze.

Výzkum pro tuto stať byl podporován grantem Grantové agentury ČR (GAČR), číslo projektu 403/05/0800, název projektu *Rodina, práce a reprodukční strategie aneb preferenční teorie v ČR*.

¹⁾ Podle Boteva (2006) to byl J. Burgeois-Pichat, kdo v polovině 70. let pravděpodobně jako první upozornil na hranici 1,5 dětí na ženu (viz Burgeois-Pichat, 1976). Hovořil o ní jako o limitující hodnotě, k níž se mohou evropské země přiblížit, bylo to však v kontextu konečné plodnosti. O dvacet let později roce 2005 McDonald (2005) vyslovil varování, že jakmile úhrnná plodnost klesne pod 1,5, objevuje se nebezpečí, že nízká zůstane po dlouhou dobu.

²⁾ Past nízké plodnosti je výsledkem tří vzájemně se podporujících mechanismů: demografického, tj. snižování počtu potenciálních matek, které povede ke snižování počtu narozených; sociologického, který způsobuje, že představy o ideálním počtu dětí v nejmladších kohortách se snižují, což je následek nízké plodnosti, kterou kolem sebe zažívají; ekonomického, založeného na hypotéze relativního příjmu R. Easterlina, která předpokládá, že plodnost je výsledkem aspirací, a očekávaného příjmu – u mladých kohort se aspirace zvyšují, ale očekávaný příjem se snižuje, takže řešením této nerovnosti je nízký počet dětí. Tyto tři procesy povedou podle Lutze, Skirbeka a Testy k sestupné spirále v počtu narozených.

Graf 1 Specifická plodnost českých žen podle věkových skupin, 1976–2005 (Age specific fertility of Czech females 1990–2005)

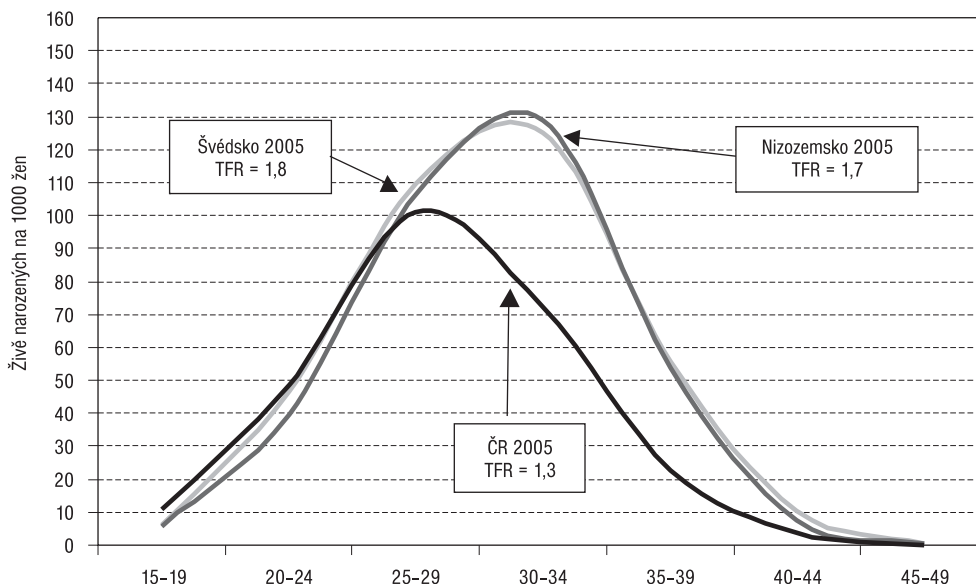
Kontext

Abych byl upřímný, z českého demografického vývoje začínám být i já poněkud nespokojen. Jako sociolog, který pro objasnění populačních trendů v moderní společnosti využívá výkladového schématu teorie druhé demografické transice, jsem totiž očekával, že po prudké politické a ekonomické změně se ve svobodné a demokratické společnosti musí zákonitě na nějakou dobu plodnost snížit – v důsledku otřesu zažitých stereotypů a strategií a v důsledku nově se konstituujících hodnotových vzorců. Proto jsem vývoj porodnosti v 90. letech sledoval poměrně klidně – bylo to desetiletí, kdy se u nás usazoval nový demografický režim, který nahrazoval demografický režim reálného socialismu. Jeho přímým důsledkem bylo odkládání uzavírání sňatků a odkládání porodů dětí, tzv. efekt časování, což se v transverzálních ukazatelích projevilo výrazným snížením úhrnné plodnosti. Očekával jsem ovšem, že základní transformační procesy, které mají vliv na porodnost, se zhruba po deseti letech ustálí, takže po roce 2000 se začne česká porodnost zvyšovat – baby-boomová generace z poloviny 70. let dosáhla v té době věku 25 let, což je z hlediska plodnosti již věk, kdy je velmi vhodné začít rodit první děti.

Z těchto důvodů jsem zastával liberální *laissez faire* – „nechejme věcem volný průběh“ – postoj. Podle mého soudu v době dynamicky probíhajících sociálních a kulturních změn s přetvářejícími se hodnotovými strukturami a v době generačního přerodu nemělo příliš smyslu investovat (a utrácet státní prostředky) do opatření pronatalitní politiky, která v té době byla navíc jejími zastánci setrvačně chápána především jako opatření finanční³⁾. V té době bylo podle mého názoru třeba především nastavit a usadit systém moderní sociální politiky, a pokud ta bude fungovat podle zamýšlených cílů (a povede k eliminaci chudoby, bude podporovat zaměstnanost a vytvoří sociální trampolínu, která bude pomáhat k odrazení od sociálního dna), populace se o sebe postará sama a bude mít porodnost, která se nebude lišit od evropského průměru.

³⁾ Jaká je pravděpodobnost, že velkoryse zamýšlená finanční opatření, která ruský prezident Putin navrhl v květnu 2006, aby zvýšil ruskou porodnost (přídavky na děti zvýšit ze 700 rublů u prvního dítěte na 1500 rublů a u druhého dítěte na 3000 rublů měsíčně, ale především vybavit ženu, která porodí druhé dítě, kapitálem ve výši 250 000 rublů, aby sobě a svému dítěti zajistila důstojné podmínky k životu) v sociálně a ekonomicky neusazené ruské společnosti dojdou svého cíle?

Graf 2 Specifická a úhrnná plodnost českých, švédských a holandských žen podle věkových skupin v roce 2005 (Age specific fertility and TFR of Czech, Swedish and Dutch females, 2005)

Česká sociální politika byla (štědře) ustavena, porodnost se však na evropský průměr (zatím) nezvýšila. Baby-boomové generaci je dnes již 30 let a k plození dětí se začíná odhodlávat teprve nyní, jak ukazuje obrázek vývoje specifických plodností v ČR v letech 1976–2005.

Na základě křivek na grafu 1 je možné se ptát: Ukazuje tento vývoj, že v příštích letech se křivka z roku 2005 v tomto věkovém rozložení ustálí a ženy ve věku 25–29, 30–34 a 35–39 začnou poněkud více rodit děti podle vzoru švédské či nizozemské populace, v nichž se úhrnná plodnost pohybuje kolem evropského průměru (graf. 2)?

Z grafu 2 vyplývá, že český věkový vzorec plodnosti se již začal podobat vzorcům západním se dvěma rozdíly. Zaprvé, vrcholná intenzita plodnosti je stále ještě o jednu pětiletou věkovou skupinu níže, takže české ženy nejvíce rodí ve věku 25–29 let, zatímco ženy nizozemské a švédské ve věku 30–34 let. Zadruhé, intenzita plodnosti ve věku 25–44 let je v ČR výrazně nižší než v Nizozemsku a Švédsku. Je tak tento obrázek signálem, že poté, kdy se vyrovnal český vzorec plodnosti v mladém věku do 25 let, se začne také v příštích letech vyrovnávat i ve vyšších věkových skupinách? Na tuto otázku dnes neexistuje odpověď, avšak můj kvalifikovaný odhad říká (a mám jej částečně podepřen daty z výběrových šetření o hypotetické konečné plodnosti – např. *van Peer – Rabušic*, 2007), že tomu tak může být.

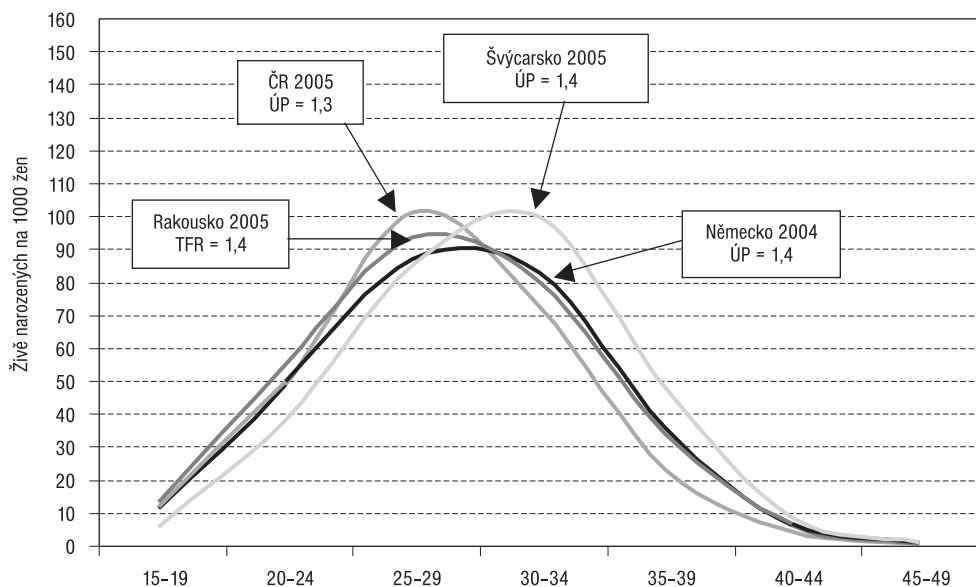
Jenže možná je i jiná úvaha a otázka zcela odlišná. Neznamená současný věkový vzorec plodnosti naopak to, že se ČR jako středoevropská země začala ve své plodnosti podobat evropským německy mluvícím zemím, které jsou známy svou dlouholetou velmi nízkou plodností (graf 3)?

Je známo, že z hlediska budoucího vývoje populace je relativně „bezpečná“ intenzita plodnosti na úrovni 1,7–1,9, kterou dnes zaznamenáváme kromě již zmíněného Švédska a Nizozemska ve Francii, Norsku, Dánsku, Finsku a Spojeném království. Klíčovou pro naši zemi, kde těchto hodnot nedosahujeme, tak zůstává otázka, jakým způsobem a zdali vůbec je možné motivovat mladé české ženy a muže k tomu, aby svou plodnost zvýšili.

Obecně se dá konstatovat, že nízká plodnost pod hranicí reprodukce je imanentním znakem vyspělých společností. Vznikla, řečeno velmi obecně slovy *Petera McDonalda* (2006), jako nezamýšlený důsledek dvou vln sociálních změn: tou první byla expanze společenského liberalismu, který se začal šířit od konce 60. let. Tou druhou pak vlna ekonomické deregulace (nový kapitalismus), která se začala šířit v průběhu 80. let. Stručně tyto procesy slovy McDonalda popíšme.

Společenský liberalismus znamená zásadní hodnotovou proměnu: proměnu existujících společenských norem, které vykonávají na jedince již mnohem menší nátlak, neboť je to jedinec sám, kdo má

Graf 3 Specifická a úhrnná plodnost českých, švýcarských, rakouských a německých žen podle věkových skupin v roce 2005 (Age specific fertility and TFR of Czech, Swiss, Austrian and German females)

nyní prostor je konstruovat. Sociologicky se zde pohybujeme v kontextu pojmu reflexivní modernizace, která říká, že v současných společnostech se modernizace děje tak, že jsou znovu promyšleny (reflektovány) a definovány zásady, na kterých je život společnosti a jedince – to především – založen. Znamená také osvobození od institucionálních a sociálních omezení, současně však vede k větší odpovědnosti pro jedince, ale i k větší míře rizika – neboť jedinec je sám o sobě zodpovědný za své činy a za jejich následky. Proto je reflexivní modernizace také spojována s konceptem rizikové společnosti. Jedinci jsou v takové společnosti citliví na riziko a snaží se rizikům vyhýbat. Nastolený společenský liberalismus vedl k přijetí zákonů o rozvodech, liberalizoval zákony o umělém přerušení těhotenství, vedl k přijímání principů genderové rovnosti – především v oblasti vzdělávání, trhu práce a příjmů. To vše mělo obrovský efekt na demografické chování.

Ekonomická deregulace spočívající v uznání principu, že volný trh je nejvíce efektivní formou organizace ekonomiky, vedly k tomu, že prvky starého kapitalismu (to je stabilita velkých firem, celoživotní zaměstnání, odbory, vysoká míra zdanění a pečovatelský stát) byly odvrženy a byly nahrazeny prvky novými: rychlými obměnami firem, poklesem rukodělné práce, poklesem významu velkých odborových organizací, nárůstu požadavků na kvalifikaci a lidský kapitál. Však se také hovoří o novém kapitalismu. Tento nový kapitalismus klade důraz na inovaci a dobrou práci, kterou náležitě odměňuje. Pracovník nebo zaměstnanec mají velkou svobodu nalézat si práci, ale jsou také vystaveni většímu riziku, že v tomto nalézání neuspějí.

Hodnotová modernizace a ekonomická modernizace tak způsobily, že je to spíše jedinec, než společnost, který nese odpovědnost a následky. Pro mladé ženy a mladé muže tyto podmínky otevřely velké možnosti a navýšily jejich aspirace. Současně ale přinesly menší jistotu práce a mnohem větší konkurenci mezi vrstevníky, což je nutí k navyšování až maximalizaci svého lidského kapitálu.

V těchto podmínkách se jedinci chovají racionálně, velmi pragmaticky a z jejich hlediska pozitivně: odkládají založení rodiny a mají malý počet dětí. Výsledkem tohoto individuálně racionálního chování je však v agregované podobě plodnost výrazně pod reprodukční hranicí, která zpětně takto se chovajícím jedincům přináší negativní konsekvence – populace stárne, stárne pracovní síla, zmenšuje se počet pracovních sil, populace vymírá.

McDonald (2006a) říká, že cílem reflexivní modernizace je svoboda a nezávislost, cílem nového kapitalismu je větší finanční jistota (byť ne vždy se jí daří naplnovat). Obě sociální síly uvrhly instituci rodiny pod velký tlak, z něhož se rodina podle McDonalda není bez pomoci státu schopna dostat. Je to proto, že mladí

Tab. 1 Úhrnná plodnost (ÚP) v Evropě v roce 2005 (TFR in European countries, 2005)

Země	Skupina A	Země	Skupina B
	ÚP do 1,50		ÚP nad 1,51
Polsko	1,24	Lucembursko	1,70
Slovensko	1,25	Belgie	1,72
Slovinsko	1,26	Nizozemsko	1,73
Litovsko	1,27	Švédsko	1,77
Česká republika	1,28	Dánsko	1,80
Řecko	1,28	Finsko	1,80
Bulharsko	1,31	Velká Británie	1,80
Lotyšsko	1,31	Norsko	1,84
Maďarsko	1,32	Irsko	1,88
Rumunsko	1,32	Francie	1,94
Německo	1,34	Island	2,50
Španělsko	1,34		
Itálie	1,34		
Malta	1,37		
Portugalsko	1,40		
Rakousko	1,41		
Chorvatsko	1,42		
Švýcarsko	1,42		
Estonsko	1,50		

Pramen: EUROSTAT: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageit=1996,39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=Yearlies_new_population&root=Yearlies_new_population/C/C1/C12/cab12048

lidé odkládají zakládání rodin (a mají tak nižší počty dětí) ne z důvodů aktuální ekonomické situace, nýbrž z důvodů budoucích obav⁴⁾. Obav z toho, zdali se mohou vyhnout ekonomickým rizikům a zdali se jim i s rodinou podaří naplnit jejich individuální aspirace. Závěr, který McDonald činí, je, že „řešení pro nízkou fertilitu leží v poskytování většího pocitu jistoty mladým ženám a mladým mužům v tom, že když uzavřou sňatek a budou mít děti, budou společností v tomto sociálně a individuálně důležitém rozhodnutí podporováni“ (McDonald 2006a: 495). Z toho logicky vyvozuje, že je na čase, aby vlády států, jimž není dlouhodobá demografická budoucnost jejich zemí lhostejná, začaly jednat a začaly přijímat patřičná politická opatření, která by vedla ke zvýšení porodnosti (McDonald, 2006b).

Skepsse zůstává

McDonaldovy výzvy k formulaci opatření rodinné politiky (autor explicitně a opakovaně ve svých článcích hovoří o tom, že v ohnisku pozornosti opatření by neměl být pronatalismus, nýbrž podpora pro rodiny s dětmi) znějí velmi rozumně a chtělo by se jim přitakat. Navzdory tomu a navzdory dosavadnímu do jisté míry znepokojivému vývoji české porodnosti zůstávám ovšem i nadále k možnostem účinně zvýšit intenzitu plodnosti v ČR prostřednictvím sociálně politických opatření skeptický. Sdílím totiž podobné pochybnosti, které ve svém pojednání vyjádřil nedávno velmi přesvědčivě van de Kaa (2006). V dalších částech tohoto článku se je pokusím vyjádřit.

Česká společnost, dovoluji si tvrdit, podobně jako společnosti západní, také pocituje ve své současné existenci důsledky procesů společenského liberalismu a ekonomické deregulace. Strategie mladé české populace se tedy formulují v tomto kontextu. Co ale v tomto rámci může politika ovlivnit? Jakou podporu v eliminaci budoucích rizik jim může stát poskytnout? A je vůbec pro mladé obyvatele ČR nízká porodnost problémem?

Podíváme-li se na nejnovější transverzální údaje o úhrnné plodnosti v Evropě⁵⁾ a rozdělíme-li evrop-

⁴⁾ U McDonalda zde tak rezonuje téma obav z neprosperity, které do fertilitních studií vnesl Easterlin (1987), jakožto faktor, který vede k nízkému počtu dětí v rodině.

⁵⁾ Pro úvahy o opatřeních pro podporu rodin s dětmi, a nepřímo tudíž pro zvýšení plodnosti, jsou transverzální ukazatele zcela relevantní, neboť je to právě tato míra, která určuje počet živě narozených dětí v daném roce – počet narozených pak určuje tvar věkové struktury, která je pro budoucí plodnost nesmírně důležitá.

ské země podle intenzity plodnosti do dvou skupin, pak zjistíme, že to jsou skupiny velmi různorodé (tab. 1). Pro obě skupiny, tedy jak pro tu, v níž je úhrnná plodnost pod kritickou hranicí 1,5, tak pro tu, kde je úhrnná plodnost relativně vysoká, platí, že se v nich směřují země ekonomicky velmi vyspělé a země méně vyspělé, země s velmi s rozdílnou historií, s rozdílnou úrovní sítí sociálního státu a země odlišného geografického umístění.

Tato heterogenita podle mého soudu nedává příliš dobrou naději na to, abychom si vypůjčili model rodinné a sociální politiky z těch zemí, v nichž je intenzita plodnosti nejvyšší, a ten aplikovali na českou společnost. Švédsko, Francie, Nizozemsko a Velká Británie jsou prototypem zcela odlišných typů welfare státu, a přitom dosahují podobné intenzity plodnosti. Podobně, systém sociální politiky v Rumunsku, Německu a Španělsku je diametrálně jiný, nicméně výsledek – intenzita plodnosti – je v podstatě identická.

Rada českých expertů začíná v poslední době zcela jasně vyzývat vládu k zásadní akci (k přijetí opatření), která by způsobila obrát v dosavadním trendu plodnosti. V populačním diskurzu začíná převážovat téma, že pokud vláda nejrůznějšími pobídkami nezvýší podporu rodin a neulehčí jejich existenci, velká babyboomová kohorta, která odkládá své rodičovství, nebude mít takové počty dětí, které se předpokládaly, čímž nastraží *past nízké plodnosti*. Český populační diskurz tak v kontextu znepokojujícího demografického vývoje začíná přecházet od rétoriky široce založené sociální a rodinné politiky, které počty narozených dětí podporují nepřímo, k přímému pronatalismu. Ačkoliv i mne nenechává populační vývoj klidným, obávám se, že česká vláda toho nemá v této oblasti již příliš mnoho co efektivně nabídnout.

Důvodů je řada a na některé z nich poukážu. Především v současných společnostech reflexivní modernizace vláda už nemá takovou přímou moc k implementaci svých rozhodnutí a opatření, jakou měla před několika desetiletími. Pozdnímu modernismu jsou cizí „velká vyprávění“ a velké vize. Lidé, občané, ztratili do značné míry víru v akceschopnost vlády a politických institucí, o čemž svědčí např. nízká míra participace při volbách a nízká míra důvěry ve vládu či parlament. V politickém souboji v době voleb se moderní společnosti při odevzdávání hlasů svým politickým reprezentantům dělí na přibližně dvě stejné velké skupiny, což vede k patovému výsledku – levice i pravice mají přibližně stejně velké početní zastoupení křesel v národních parlamentech. Takové mocenské rozdělení pak nedává možnost razantní politické akce. Společnost je diferencována z hlediska svých hodnotových vzorců a vláda neví, chce-li být příště opět zvolena, zda má podporovat skupiny volající po konzervativních opatřeních, které by posílily instituci rodiny (sňatky v dřívějším věku, delší mateřská případně rodičovská dovolená, vyšší porodné, vyšší rodičovské přídatky umožňující ženám mít více dětí a zůstat s nimi v domácnosti, vyšší důchody podle počtu vychovaných dětí apod.), nebo zda má volit liberální přístup ve formě minimálních daní obyvatelstvu, v podpoře zaměstnávání matek, budování předškolních zařízení, zrovnoprávnění manželství s nesezdaným soužitím, příspěvky na umělé oplodnění neprovdaným ženám, které chtějí mít dítě, apod. Problematiké navíc je to, že v českém kontextu ještě nikdo vládě jasně neprokázal, která z těchto opatření povedou jednoznačně k vyšším počtům dětí, jež ženy přivedou na svět.

V pozadí volání po souboru vládních politik, které by zvýšily českou porodnost, je opakovaně zjišťovaný poznatek, že lidé v průzkumech vyjadřují přání mít vyšší počty dětí, než kolik pak ve skutečnosti mají. Z toho se pak v Česku vyvozuje závěr, že kdybychom odstranily překážky, které stojí v cestě představám o počtu dětí, lidé by tyto počty také realizovali. V této souvislosti ale musím položit stejně vážné otázky, které klade *van de Kaa* (2006: 206–207):

„Je skutečně rozumné předpokládat, že když odstraníme překážky a umožníme kombinovat rodičovství s participací na trhu práce, bude výsledkem vyšší porodnost? Cožpak zkušenost z minulosti neukazuje, že ženy využijí těchto lepších možností k navýšení své pracovní participace? A je tomu skutečně tak, že páry využijí zlepšených životních podmínek k tomu, aby si pořídily (další) dítě namísto toho, že by získané prostředky věnovaly na uspokojení jiných priorit? Je možné skutečně tvrdit, že se v důsledku rodičovských opatření sníží intenzita soutěže s jinými prioritami, jako je trávení dovolené, vylepšení bydlení nebo doprovázení oblíbeného fotbalového klubu po všech koutech Evropy? A budou mladí lidé, jak informuje Dorbritz (2004), vnímat tato opatření jinak, než že jim mají udělat jejich život poněkud lehčím?... A změní páry a jednotlivci, kteří se rozhodli zůstat dobrovolně bezdětnými, svůj úmysl v perspektivě lákavých přilepšení?“

Dokážeme na tyto pochybnosti nalézt argumenty, které by je vyvrátily? Nenechajme se v Česku mást faktem, že některá z opatření rodinné a sociální politiky, která jsou implementována ve Švédsku (a ve Skandinávii vůbec) nebo ve Francii, jsou doprovázena relativně vysokou intenzitou plodnosti⁶⁾. Nevíme totiž, je-li to důsledek těchto opatření, nevíme, existuje-li zde kauzální vazba. O počtu rozených dětí

⁶⁾ Mimočodem, jak švédský, tak francouzský model předpokládá vysokou míru přerozdělování ve veřejných financích. Jsou české veřejné finance v takové pozici, aby si to mohly dovolit?

Tab. 2 V ČR se v posledních letech rodí málo dětí. Vyvolává to ve Vás obavy? (The number of children born in the Czech Republic in recent years has been low. Does this worry you?)

Pohlaví	Obavy?			
	ano	ne	neví	nestará se
Muži (celkem) N = 1105	38,9	24,9	13,2	23,0
20-29	39,7	22,4	12,7	25,3
30-40	38,5	26,4	13,5	21,6
Ženy (celkem) N = 1242	40,3	35,4	10,1	14,2
20-29	44,9	28,3	11,8	15,0
30-40	36,5	41,4	8,6	13,5
Celkem	39,3	30,4	11,7	18,6

Pramen: Výzkum Manželství, práce, rodina, 2005.

Tab. 3 Odpovědi na otázku: Kterému z následujících dvou názorů dáváte přednost? (1. Mít děti je naše zodpovědnost vůči společnosti. 2. Mít děti je záležitost každého člověka, do které nemá nikdo co mluvit. 3. Neví, nerozhodnut), v % [Responses to the question: Which of the following two opinions do you agree with more? (1. Having children is our duty to society. 2. Having children is a matter for each individual and is no one else's business. 3. Don't know, undecided), in %]

Pohlaví	Odpovědnost vůči společnosti	Záležitost každého člověka	Neví
Muži	12,4	81	6,6
Ženy	12,7	82,8	4,5
Celkem (N = 2521)	12,6	81,9	5,5

Pramen: Výzkum Manželství, práce, rodina, 2005.

v každé konkrétní zemi rozhoduje mimo jiné i populační klima, které je formováno historií, tradicí a okolnostmi. Historie a tradice také určují, zdali je v zemi akceptována silná centralizovaná vláda, zdali její populace je na svou zemi nacionalisticky hrdá, do jaké míry je s ní identifikována a zdali v počtech obyvatelstva spatřuje důležitý prvek své existence. Češi nejsou nacionalisticky hrdí, silná centrální vláda jim zatím sice nevádí (což je získaný stereotyp z doby totalitního řízení), nemají k ní však důvěru, a – což je důležité – potenciální úbytek obyvatelstva jim nijak zvláště nevádí, jak ukazují fakta z nedávno provedeného sociologického výzkumu⁷⁾. Nízká porodnost není v Česku vnímána jako výrazný problém, neboť na otázku, zdali v respondentech vyvolává obavy skutečnost, že se v ČR v posledních letech rodí málo dětí, bylo rozložení takové, jak ukazuje tabulka 2.

Současná nízká porodnost je zdrojem obav pouze pro 39 % českých mužů a 40 % žen. Pro přibližně třetinu žen a čtvrtinu mužů to zdrojem obav není, navíc 23 % mužů a 14 % žen se o tento problém vůbec nestará. Nejvíce vyjadřují obavy z této situace mladé ženy ve věku 20–29 let (45 %), zatímco nejmenší obavy mají ženy ve věku 30–40 let – ty patrně z toho důvodu, že značná část z nich považuje svou reprodukční kariéru de facto již za uzavřenou, takže ze svého hlediska k řešení problému nemohou nijak přispět (v průměru měly v našem souboru 1,5 dětí). Muži v obou věkových skupinách se ve srovnání s ženami statisticky signifikantně častěji o tento problém vůbec nestarají. Lze tedy konstatovat, že nízká porodnost českou mladou populaci příliš netrápí, neboť plných 61 % respondentů obavy z tohoto fenoménu nevyjádřilo. Ve světle takových výsledků musíme logicky položit otázku, zda může naše mladá populace slyšet na opatření populační/rodinné politiky.

Další důležitou zprávou z hlediska případných opatření populační/rodinné politiky, která rovněž vyplývá z našeho výše zmíněného výzkumu, je, že většina mladých českých respondentů považuje rozhodnutí o tom, zdali mít či nemít děti za svou individuální záležitost. Jak ukazuje tabulka 3, je to plných 82 % respondentů (muži a ženy se neliší, věk rovněž nehraje roli). Mít děti chápe jako výraz odpovědnosti vůči společnosti pouze necelých 13 % mladých českých mužů a žen. Opět si zde musíme položit otázku: Jak v tomto kontextu motivovat populaci k vyšší plodnosti, když mladí lidé při rozhodování o zakládání svých rodin berou (logicky a pochopitelně) v úvahu pouze svou situaci?

⁷⁾ Jedná se o výzkum „Manželství, práce a rodina“, který byl realizována v listopadu roku 2005 na reprezentativním souboru osob ve věku 20–40 let (N = 2 546). Sběr dat provedla agentura SC&C, autorem výzkumu byl tým FSS MU pod vedením autora tohoto článku.

Problém nízké plodnosti je v celé Evropě způsoben tím, jak ukázal *Frejka se Sardone* (2006), že klesá podíl žen, které rodí své první dítě, což je způsobeno tím, že ženy odkládají své první počety do vyššího věku. Rozsah poklesu plodnosti prvních dětí je v kohortách let 1960 a počátku let 70. v mnoha vyspělých zemích tak velký, konstatují autoři, že bude potřeba velkého nárůstu plodnosti u starších žen (datovou ilustraci viz *Frejka – Sardone*, 2006: tab. 1, s. 152). Pokud se tak nestane, konečná plodnost těchto kohort bude nízká. Toto je samozřejmě i problém nízké české plodnosti, platí to však pro kohortu žen zrozenou v letech českého baby boomu 1974–1978.

Co dělat?

Mé vidění problému mi napovídá, že zvýšení české plodnosti by se teoreticky mohlo ubírat dvěma cestami: 1) Motivovat ženy, aby neodkládaly porody prvních dětí do vyššího věku. Tím by se nezkracovalo období reprodukce a rodinná politika by mohla snáze nabízet ženám možnost mít dvě nebo snad i tři děti. 2) Věk prvního porodu neovlivňovat, ale vytvořit podmínky pro to, aby ženy rodily druhé popř. třetí dítě i v pozdějším věku. Podívejme se na tyto možnosti nyní podrobněji.

Ad 1) Neodkládat porody prvních dětí

Z biologických důvodů je obecně dobré, aby žena měla první dítě nejpozději do 25. roku věku. V ČR se průměrný věk matky v době porodu prvního dítěte stabilně zvyšuje od roku 1990. Tehdy byl 22,5 roků, v roce 2006 již 26,9, nicméně i tento věk je ve srovnání s mnoha zeměmi západní Evropy ještě relativně nízký, takže je možné předvídat, že se bude nadále zvyšovat⁸⁾. Důvodem jsou totiž faktory strukturální povahy: k charakteristikám společnosti reflexivní modernizace a nového kapitalismu se přidávají další, totiž charakteristiky společnosti vědění, jejíž ekonomika je tažená znalostmi. Tento rys vytváří značný požadavek na úroveň vzdělání současné mladé generace. Původní zaměstnání, pro které byla dříve dostačující střední škola, nyní vyžadují bakalářský stupeň nebo alespoň vyšší odborné vzdělání (týká se např. zdravotních sester či učitelek v mateřských školách). Jak ve své zprávě uvádí *Koucký a Zelenka* (2006), je ČR mezi zeměmi OECD již několik let zemí, kde počet absolventů s terciárním vzděláním roste nejrychleji. Čerství absolventi vysokých a vyšších odborných škol dnes tvoří přes čtvrtinu příslušné věkové skupiny. Do roku 2010 se podíl absolventů v příslušné věkové skupině zvýší na 45 % a během dalších pěti let již dokonce překročí polovinu. Tito absolventi a absolventky VŠ ukončí své vzdělávání ve věku 22–24 let a je u nich možné očekávat, že když tak dlouho studovali a investovali nemalé finanční prostředky, budou chtít uplatnit své vzdělání v odpovídajícím zaměstnání.

Obě pohlaví, aby obstála v konkurenci pracovního trhu – a ten je dnes kvůli genderové rovnosti a principu rovných příležitostí velmi ostrý – budou muset nějakou dobu pracovat a akumulovat pracovní zkušenosti, neboť teprve vzdělání doplněné o pracovní zkušenosti je ten pravý lidský kapitál, který umožňuje získat odpovídající pozice a příjem. Ženy si teprve pak budou moci dovolit odejít ze zaměstnání na rodičovskou dovolenou a porodit své první dítě – což nebude moci být dříve než kolem 26.–27. roku věku⁹⁾. A to ještě budou mnohé takovými krok zvažovat, neboť náklady příležitostí, které ztratí během mateřství, budou pro mnohé možná příliš velké. Česká mladá generace navíc při srovnání, jak naplňující je být v domácnosti nebo v zaměstnání, se poměrně jasně vyjadřuje ve prospěch zaměstnání (tab. 4). V našem výzkumu (je popsán v pozn. 8) na výrok *Být v domácnosti naplňuje stejně jako placené zaměstnání* souhlasně reagovalo pouze 28 % respondentů, ženy s tímto výrokem nesouhlasily signifikantně častěji než muži. U žen byl navíc patrný jasný gradient s růstem vzdělání.

S očekávaným celkovým nárůstem vzdělanostní úrovně v české společnosti je proto možné předpokládat, že porody prvních dětí se budou stále více posouvat do vyšších věkových skupin. Což samozřejmě v sobě skrývá nebezpečí, že v mnoha případech se první děti vůbec nenarodí. Z našeho výzkumu máme ještě další indikátor toho, že práce a zaměstnání jsou pro českou ženu důležité. S výrokem, že *ženy chtějí mít jak děti, tak zaměstnání* v našem výzkumu souhlasilo plných 83 % žen. Zajímavé je, že rozdíl podle vzdělání zde byl minimální a pohyboval se mezi 79 % u žen se základním vzděláním a 83 % u žen se vzděláním středoškolským.

Vyšší věk v době prvního porodu je navíc pro mladé lidi výhodný v tom, že znamená menší kumulaci životních startů a jejich rozložení do delšího období životní dráhy – ukončení školy, usazování se v zaměstnání, zařizování bydlení, trvalé soužití či sňatek, založení rodiny. Naopak příliš brzký začátek rodinného života (kolem 23–24 let) vede v moderní společnosti ke kumulaci životních startů, které

⁸⁾ Jak ukázali Kohler, Billari a Ortega (2002), jsou nynější trendy v porodnosti ve vyspělých zemích charakteristické tzv. „odkládací tranzicí“, která vede k dynamickému, trvalému a v podstatě nevratnému odkládání v porodech dětí.

⁹⁾ Teoreticky je možné uvažovat o možnosti, že by se studentům vytvořily podmínky proto, aby měli první dítě již během studií, což by mohlo přispět ke stabilizaci věku v době prvního porodu. Ostrá konkurence na pracovním trhu, která začíná již soutěží během studia, je ovšem pádným protiargumentem.

Tab. 4 Být v domácnosti naplňuje stejně, jako mít placené zaměstnání podle vzdělání a pohlaví, v % (Being in the household is just as fulfilling as having paid employment, by education and sex, in %)

Ukazatel	Souhlasí	Ani, ani	Nesouhlasí
Muži (celkem) N = 1157	29,6	37,0	33,4
Základní	37,3	35,3	27,5
Střední vzdělání bez maturity	34,2	34,8	31,0
Střední vzdělání s maturitou	24,7	38,7	36,5
Vysokoškolské	24,6	41,2	34,2
Ženy (celkem) N = 1199	27,0	28,0	45,0
Základní	40,3	22,1	37,7
Střední vzdělání bez maturity	34,9	25,3	39,8
Střední vzdělání s maturitou	20,8	30,6	48,5
Vysokoškolské	20,2	28,9	50,9
Celkem	28,3	32,5	39,2

Pramen: Výzkum Manželství, práce, rodina, 2005.

způsobují mladým rodičům a jejich rodinám mnohé problémy (neusazená domácnost, finanční potíže, starost o malé dítě, hledání se ve vztahu atd.).

Všechny výše zmíněné strukturální faktory signalizují, že věk v době prvního porodu velmi pravděpodobně i v blízké budoucnosti zůstane vysoký, takže na tento prvek, jenž by mohl přispět k navýšení intenzity plodnosti, nelze spoléhat. Případná snaha motivovat ženy k časnějším porodům je s velkou pravděpodobností odsouzena k neúspěchu.

Ad 2) Vytvořit podmínky pro porody i v pozdějším věku

Pro západní země, jak ve své přehledové stati uvádějí *Billari, Kohler, Anderson a Lundström*, (2007), je průměrný věk menopauzy v 50–51 letech (variuje ovšem v intervalu od 40 do 60 let) a není pozorováno jeho zvyšování, které by bylo analogické prodlužování střední délce života. Porod posledního dítěte bývá ovšem realizován mnohem dříve, než je věk menopauzy, v populacích, kde se aplikuje antikoncepce, je průměr posledního porodu 41 let. Schopnost otěhotnět se ovšem začíná výrazně snižovat po 35. roce věku¹⁰⁾.

Porody ve vyšším věku¹¹⁾ jsou ve vyspělých zemích stále častější. *Billari et al.* (2007) ovšem ukazují, že současná plodnost ve věku 40+ a 45+ je zatím nižší, než jaká byla zaznamenávána na počátku 20. století. Je zde teoretický prostor pro vyplnění tohoto rozdílu. Jeden z hlavních rozdílů mezi zeměmi s relativně vyšší plodností a zeměmi s velmi nízkou plodností spočívá v tom, že v zemích s vyšší plodností ženy – byť startují později – rodí do pozdějšího věku. Platí to beze zbytku i pro ČR, kde porody po 40. roce věku tvoří jen minimální podíl ze všech živě narozených dětí: v roce 2005 se ženám ve věku 40+ narodilo 1276 dětí, tedy 1,3 %. V ČR je ovšem relativně nízká porodnost již ve věku 35+, v roce 2005 se takto narodilo jen necelých 9 % dětí.

Jak víme z demografických dat, jsou pro vyspělé země typické relativně vysoké průměrné věky v době prvního porodu a relativně dlouhé meziporodní intervaly. Tato fakta indikují, že fertilita se realizuje v prostředí plně antikoncepčních společností. Nízká plodnost tak v těchto společnostech (ČR nevyjímaje) jasně indikuje, že děti se rodí plánovitě, takže většinou nejsou výsledkem náhodných okolností. Rozhodnutí mít děti především znamená přestat užívat antikoncepci.

Pro porody v pozdním věku je důležité, zdali se jedná o porody prvního nebo vyššího pořadí. Péče věnovaná (asistované) reprodukci u těch, kdo chtějí mít první dítě v pozdějším věku, je velmi důležitá, neboť každé úspěšné těhotenství u těchto žen snižuje podíl bezdětných v populaci. Asistovaná reprodukce u dětí vyššího pořadí je důležitá neméně. Počty dětí narozených buď po IVF (asi tři tisíce ročně) nebo po aplikaci léčby neplodnosti (asi 6 tisíc ročně) nejsou v kontextu českého populačního vývoje vůbec zanedbatelné (*Kučera*, 2007: 1). Vazba na českou zdravotní politiku je zde zcela jasná a jak konstatuje *Kučera* (ibid), asistovaná reprodukce už není jen soukromou záležitostí, ale stává se významnou záležitostí veřejnou. Pro opatření v této oblasti (např. aby asistovaná reprodukce včetně nezbytné medicíny byla plně hrazená zdravotními pojišťovnami nebo, aby možnost „dětí ze zkumavky“ a léčení neplodnosti byla více popularizována, čímž by ztratila jistý nádech něčeho nepatřičného) vehementně hlasují. Kausální efekt je zde totiž velmi zřetelný.

¹⁰⁾ Nejsem si jist, do jaké míry je naše mladá generace s těmito biologickými fakty obeznámena.

¹¹⁾ *Billari et al.* (2007) hovoří o „velmi pozdní plodnosti“, když ženy rodí ve věku 40+, a o „nejzazší plodnosti“ u porodů po 45. roce věku.

U žen, které rodí první dítě ve vyšším věku, je asi důležité, aby mohly, pokud chtějí, skloubit rodičovství s uplatněním na trhu práce. Na makroúrovni, z analýz časových řad vztahu mezi podílem žen na trhu práce a úhrnnou plodností v evropských zemích (např. Kohler, H. – P. – F. C. Billari – J. A. Ortega, 2006) vyplývá, že negativní korelace, původně nalézaná v 70. a 80. letech, se v průběhu let 90. obrátila v korelaci pozitivní. Tam, kde je vyšší participace žen na trhu práce, je i vyšší plodnost. Řečeno jinak, tam, kde podmínky trhu práce umožňují sladit pracovní výkon s rodičovstvím, se také rodí více dětí. Zde leží velká výzva české politice zaměstnanosti. Jenže opět, ani tak zdánlivě nerozporné opatření, jímž by byla větší flexibilita trhu práce umožňující matkám malých dětí pracovat, není v české populaci přijímáno jednoznačně. Na mezinárodní konferenci **Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je Česká republika státem přátelským k rodině?** na podzim roku 2006 v Praze zazněla od českých účastnic řada emotivních diskusních příspěvků o tom, že matky se musí o malé děti starat doma, a ne chodit do práce.

Vytváření podmínek pro porodů v pozdější věku je podle mého soudu cesta, kterou bychom se měli ubírat. Tento směr znamená úzkou koordinaci zdravotní, rodinné a sociální politiky.

Závěr

Nechejme na závěr do našich úvah o možnostech jak zvýšit českou plodnost vstoupit optimistu a zastávce vládních intervencí *Petera McDonalda*. Ten končí svůj inspirativní článek (*McDonald, 2006a*) následovně: říká, že řešení nízké plodnosti nespočívá v tom, že bychom měli bránit společenskému liberalismu nebo že bychom měli vyslyšet volání staré levice po odstranění ekonomické deregulace. Obě sociální změny, společenský liberalismus a ekonomická deregulace, jdou v intencích toho, po čem lidé touží: chtějí žít ve společnosti, která nabízí sociální svobodu a možnosti individuálních voleb. Většina dává přednost pracovat v takovém ekonomickém prostředí, které oceňuje podnikavost a úsilí. Většina však současně chce mít i dlouhotrvající intimní vztah a chce mít děti. Řešení podle McDonalda leží ve třetí vlně sociální změny, v níž stát a další instituce poskytují podporu rodinnému životu. K tomu je ale třeba, nabádá, vypracovat nové vidění rodiny, která funguje v podmínkách společenského liberalismu a nového kapitalismu, které jsou integrální součástí ekonomiky a společnosti 21. století.

Liberál a realista *van de Kaa* ovšem ve svém pojednání tvrdí, že vlády dělají dobře, když se drží od natalitních opatření dále, neboť podle něj „lidská reprodukce je pravděpodobně mimo přímou sféru vládního vlivu“ (2006: 204). A jaká doporučení pro situaci, kdy je v některých společnostech tak nízká porodnost, že počet budoucích generací bude stěží větší než polovina těch, kdož jsou dnes ekonomicky aktivní, formuluje? Nabádá, v souladu s predikcemi futurologů, aby si dnešní vyspělé společnosti vychovaly co nejlepší budoucí elity, které budou schopny soutěžit s elitami, které již dnes vyrůstají v Indii, Číně a dalších částech Asie. „Ne počty dětí budou rozhodujícím faktorem společné budoucnosti, ale kvalita a úroveň vzdělání těch, kteří se narodí“, zdůrazňuje *van de Kaa*.

My v Česku *mcdonaldovské* nové vidění rodiny zatím nemáme – přijímaná opatření rodinné/natalitní politiky jsou založena tak trochu na pokusu a omylu (a občas mají funkci především populistickou). Nemáme ovšem ani výzkumné výsledky, jež by jednoznačně ukázaly, které prvky rodinné politiky přispívají pozitivně k vyšší intenzitě plodnosti. A nemáme ani strategii, jak vychovat skvěle vzdělané obyvatelstvo, neboť české školství, především to vysoké, trpí absencí jasné školské politiky.

V úvodu tohoto článku jsem vyjevil svůj původní rezervovaný postoj k možnostem stimulovat populační růst pobídkami rodinné a sociální politiky. Na základě reflexe této problematiky dospívám k poznání, že můj rezervovaný (až skeptický) postoj přetrvává. A že tedy nemusím nic měnit na svých závěrech, které jsem formuloval již v roce 2002:

„Jelikož primárním cílem chování každého člověka je naplňovat jeho osobní blaho, k němuž patří jak naplňování základních potřeb, tak realizace potřeb vyššího řádu, měl by se stát snažit o to, aby především eliminoval křiklavé projevy chudoby, aby zajistil možnost vyššího vzdělání pro všechny, kdo o něj projeví zájem, aby zajistil svobodný trh s byty, na němž je možné s pomocí dostupných hypoték získat bydlení nejrůznější finanční úrovně, aby prostřednictvím aktivní politiky zaměstnanosti minimalizoval dlouhodobou nezaměstnanost a aby umožnil eliminovat nerovnosti mužů a žen na trhu práce. Takový systém státní asistence, který bude mít v citlivé symbióze jak prvky subsidiarity, tak také univerzalizmu, vytvoří podmínky ke svobodnému rozvoji ... individua, který se o sebe, a tudíž i o celou populaci, postará víceméně sám“ (*Rabušic, 2000b: 68*).

Literatura

- Billari, F. C. – Kohler, H. P. – Anderson, G. – Lundström, H. 2007. *Pushing the limit: long-term trends in late fertility in Sweden*. Max Planck Institute for Demographic Research Working Paper, 2007–004 (January).
Botev, N. 2006. *Is Europe trapped in/by low fertility?* Entrée Nous, č. 63, s. 4–7.
Burgeois-Pichat, J. 1976. *Baisse de la fécondité et descendance finale*. Population, 31, č. 6, s. 1045–1087.

- Dorbritz, J. 2004. *Demographische Trends und Hauptergebnisse der deutschen Population Policy Acceptance Study (PPAS)*. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 29, č. 3–4, s. 315–328.
- Easterlin, R. A. 1987. *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. Second Edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Frejka, T. – Sardón, J.-P. 2006. *First birth trends in developed countries: Persisting parenthood postponement*. Demographic Research, 15, článek 6 (s. 147–180), dostupný z: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol15/6/>
- Kohler, H.-P. – F. C. Billari – J. A. Ortega. 2002. *The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s*. Population and Development Review, 28, č. 4, s. 641–681.
- Kohler, H.-P. – F. C. Billari – J. A. Ortega. 2006. *Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options*. In F. R. Harris (Ed.), *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, s. 48–109.
- Koucký, J. – Zelenka, M. 2006. *Postavení vysokoškoláků a uplatnění absolventů vysokých škol na pracovním trhu 2006*. Středisko vzdělávací politiky Pedagogické fakulty UK (rukopis).
- Kučera, T. 2007. *2. kuijstenovský seminář aplikované demografie na Albertově: příspěvek do diskuse o roli asistované reprodukce v současném populačním vývoji*. Zpravodaj České demografické společnosti, č. 42, s. 1–2.
- Kuchařová, V. 2006. *Rodinná politika v ČR – proč a o čem*. Demografie, 48, č. 4, s. 229–240.
- Lutz, W. – Skirbek, V. 2005. *Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries*. Population and Development Review, 31, č. 4, s. 699–720.
- Lutz, W. – Skirbek, V. – Testa, M. R. 2005. *The low fertility trap hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe*. European Demographic Research Papers, č. 4, 36 s.
- McDonald, P. 2005. *Low fertility in Singapore: Cause, consequences and policie*. Paper prepared for the Forum on Population and Development in East Asia, Beijing.
- McDonald, P. 2006a. *Low fertility and the state: The efficacy of policy*. Population and Development Review, 32, č. 3, s. 485–510.
- McDonald, P. 2006b. *An assessment of policies that support having children from the perspectives of equity, efficiency and efficacy*. Vienna Yearbook of Population Research, 2006, s. 213–334.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: Slon.
- Rabušic, L. 2002a. *K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky*. Demografie, 44, č. 3, s. 177–187.
- Rabušic, L. 2002b. *Pronatalitní politika – spíše chiméra než spása*. In *Propopulační politika – ano či ne*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku., č. 21, s. 47–62.
- van de Kaa, D. J. 2006. *Temporarily new: On low fertility and the prospekt of pro-natal policie*. Vienna Yearbook of Population Research 2006, s. 193–211.
- van Peer, Ch. – Rabušic, L. 2007. *Shall we witness an upturn in European fertility in the near future?* In Avramov, D. – Hoehn, C. – Kotowska, I. *People, Population Change and Policies: Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Springer, (v tisku).

Ladislav Rabušic